

H. VARGA MÁRTA

A „nem” (sexus, genus) fogalma néhány európai nyelvben

Of the many questions surrounding sex/gender the present paper discusses the relation between biological sex and grammatical gender on the basis of data from several languages spoken in Europe (English, German, Italian, Russian, Hungarian). It highlights the correlations, differences and parallels between the categories of sex and gender and presents the various lexical and grammatical means of encoding sex/gender differences found in these languages.

Keywords: biological sex, grammatical gender, common gender, variable gender, paired gender

0. Bevezetés

A „nem” terminus a magyarban könnyen félreértésre adhat okot, mert grammatikai műszóként több, de legalábbis két (homonim) jelentéssel rendelkezik: egyszerre utal a genetikailag kódolt természetes vagy biológiai nemre (a sexusra) és a grammatikai nemre (a genusra). A magyarban ráadásul nincsenek grammatikai nemek, így hát a magyar nyelv kevésbé tesz érzékennyé bennünket, magyar nyelvhasználókat a nemi megkülönböztetésre. Ezzel a kategóriával a magyar anyanyelvűek általában az idegen nyelvek tanulásakor találkoznak először: a német nyelvet tanulók például meglehetősen nehéznek találják a főnévi rendszer elsajátítását, hiszen a német főnevek többségének a nemét sem szemantikai szabályok, sem alaktani jelölők nem magyarázzák. Ez pedig a németet idegen nyelvként tanulók számára azt jelenti, hogy a grammatikai nemet jelölő határozott névelőt (*der, die, das*) a főnévvel együtt meg kell tanulniuk, be kell magolniuk. A nyelvtani nem tehát nem pusztán a természetes nem visszatükrözője (diszharmóniájukra mutat többek között pl. az ún. közös nem jelensége, l. **1.2.**), hiszen ez a kategória igen sokféle lexiko-grammatikai összefüggés eredményeként jött létre, mely több esetben – szinkron szempontból vizsgálva legalábbis – tartalom nélküli nyelvtani formává üresedett ki: szavak sokasága mintha megmagyarázhatatlanul, indokolatlanul, önkényesen tartozna az egyik vagy a másik nemhez.

A nemekkel kapcsolatos számos kérdés közül jelen dolgozatban elsősorban a természetes nem és a nyelvtani nem fogalmának tisztázására vállalkozom; a közöttük felfedezhető összefüggésekre, az azonosságokra és az eltérésekre próbálok rámutatni néhány, Európában beszélt nyelv (angol, német, olasz, orosz, magyar) adatait, tényeit vizsgálva. A genuskategóriák eredetéről, illetve kialakulásukat taglaló (sok esetben vitatható) elméletekről nem nyilvánítok véleményt

Nyelvtudományi Közlemények 112: 299–322.

DOI: 10.15776/NyK.2016.112.12

(a fontosabbakról, l. pl. WUNDT, W. 1900, SCHMIDT 1926, PAUL 1909, HENNING 1895, MÜLLER 1898, BRUGMANN 1911, vö. FODOR 1958, 1959).

A nemekkel kapcsolatban a következő fogalmakat szokás megkülönböztetni: (1) a természetes nemet („sexus”, „sex”), (2) a grammatikai nemet („genus”, „gender”) és (3) az ún. páros nemet.

1. A természetes nem (sexus, sex)

A természetes (hím- és nő)nemnek az élőlények jelölésére használt szavakban van különösen fontos szerepe. Ezek a főnevek szemantikailag motiváltak, ugyanis embert (férfit / nőt) vagy (hím / nőtény) állatot jelölnek, esetleg olyan fogalmakat helyettesítenek, amelyek társadalmi vagy gazdasági szerepének nem-beli megkülönböztetése alapjelentésük fontos meghatározója. Az élőlényt jelentő főnevek jelentéséből (grammatikai kitevők nélkül) is lehet következtetni a nemükre, ugyanis ezek a lexémák általában valamilyen nemet jelentő szemantikai fragmentum(ka)t is hordoznak, amelyek utalnak az élőlények természetes nemére. A természetes nem kifejeződésre juthat: (1) lexikálisan (szókülönbséggel), (2) ún. közös nemű főnevekkel („genus commune”, „communia”, „common gender”) és (3) ún. változó nemű főnevekkel („mobilia”).

1.1. A nyelvek általában tekintettel vannak a természetes nemi különbségekre. A nyelvtani nemet ismerő nyelvek a genus adta lehetőségeket azonban sokszor nem használják ki, és a természetes nem kifejezését éppen úgy lexikális eszközökkel oldják meg, mint a grammatikai nem kategóriáját nem ismerő nyelvek. Mindez különösen a rokoni kapcsolatok rendszerében figyelhető meg jól. A családon belüli azonos viszonyban lévő családtagok megnevezései természetes nemüktől függően különülnek el az indoeurópai nyelvekben, pl. an. *husband* 'férj' ~ *wife* 'feleség', *brother* 'fiútestvér' ~ *sister* 'lánytestvér', *uncle* 'nagybácsi' ~ *aunt* 'nagynéni'; ol. *il padre* 'apa' ~ *la madre* 'anya', *il fratello* 'fiútestvér' ~ *la sorella* 'lánytestvér', *il marito* 'férj' ~ *la moglie* 'feleség'; or. *мать* 'anya' ~ *отец* 'apa', *брат* 'fiútestvér' ~ *сестра* 'lánytestvér', *муж* 'férj' ~ *жена* 'feleség'; né. *der Vater* 'apa' ~ *die Mutter* 'anya', *der Bruder* 'fiútestvér' ~ *die Schwester* 'lánytestvér', *der (Ehe)mann* 'férj' ~ *die (Ehe)frau* 'feleség'. Ugyanez a helyzet a magyarban is, pl. *anya* ~ *apa*, *húg* ~ *öcs*, *nővér* ~ *báty(a)*, *anyós* ~ *após*.

A (természetes) nemek jelölői gyakran a személynévvel együtt vagy a nélküle használatos megszólításokban is önálló lexémahasználattal különülnek el, pl. an. *sir* 'úr' ~ *madam* 'asszony, hölgy'; né. *Herr* 'úr/uram' ~ *Frau* 'asszony/asszonyom'.

A természetes nemek jelölése sok esetben kiterjed az állatvilág egyedeire is. Az állatok közötti nemi különbségeket is gyakran külön lexemával jelölik a nyelvek. Ez a jelenség főként a házasított (haszon)állatok esetében fordul elő, ti.

ezek az állatok – biológiai nemüktől függően – külön funkcióval rendelkeznek, pl. ol. *il montone* 'kos' ~ *la pecora* 'juh, bárány', *il papero* 'gúnár' ~ *l'oca* 'liba', *il bue* 'bika' ~ *la mucca* 'tehén'; an. *bull* 'bika' ~ *cow* 'tehén', *cock* 'kakas' ~ *hen* 'tyúk', or. *nemyx* 'kakas' ~ *курица* 'tyúk', *бык* 'bika' ~ *корова* 'tehén', né. *der Hengst* 'csödör' ~ *die Stute* 'kanca', ma. *bika* ~ *tehén*, *kakas* ~ *tyúk*, *kandúr* ~ *macska*, *gúnár* ~ *liba*, *gácsér* ~ *kacsa*.

1.2. A közös nemű („communia”, „common gender”), „hibrid” főnevek (CORBETT 1991: 176–186) generikus jelentésű szavak, hiszen mindkét (természetes) nemet jelöl(het)ik, de csak szemantikailag, hiszen grammatikailag csak egy nemük van. A latin *parēnt* 'szülő' vagy az orosz *родитель* 'szülő', *това-рищ* 'elvtárs' a szóvég alapján hímnemű, a *сирота* 'árva', az *умница* 'okos', a *зубрила* 'magoló', az *убийца* 'gyilkos', a *бродяга* 'csavargó', a *растеряха* 'szórakozott ember', a *коллега* 'kolléga' szavak pedig végződésüket tekintve nőneműek, de – a jelölt természetes nemétől függően – férfira, nőre egyaránt vonatkozhatnak. A közös nemű főnevek esetvégződésesei tehát nem kizárólagos megkülönböztető jegyek a természetes nem tekintetében.

Mivel az angol főnevek többsége a nemre teljesen érzéketlen, ezért az angolban különösen sok példát találunk közös nemű szavakra, főként a foglalkozást jelentő főnevek csoportjában, ilyenek pl. *artist* 'művész(nő)', *boss* 'főnök(asszony)', *cook* 'szakács(nő)', *driver* 'sofőr(nő)', *doctor* 'doktor(nő)', *poet* 'költő(nő)', *professor* 'professzor(asszony)', *servant* 'szolgáló(lány)', *student* 'diák(lány)', *teacher* 'tanár(nő)', *writer* 'író(nő)'. A gendernyelvészeti szakirodalom ezeket az elsősorban férfiakra vonatkozó (jóllehet a nőkre vonatkozást is magukba foglaló) lexémákat (különösen a grammatikai nemet megkülönböztető nyelvekben) generikus maskulinumnak hívja, és az efféle szóhasználat elfogadhatatlanságát hangsúlyozza (vö. HUSZÁR 2009a: 282), tudniillik a társadalmi diszkrimináció nyelvbe kódolt (rejtett) formájának tekinti. Ha valamiért mégis csak jelölni kényszerülünk a nemet pl. az angolban, akkor a *male* ~ *woman/lady* jelzői előtagokkal alkothatunk szókapcsolatokat, pl. *doctor* 'orvos' ~ **woman doctor** 'orvosnő', *driver* 'sofőr' ~ **lady driver** 'sofőrnő', *nurse* 'kórházi nővér' ~ **male nurse** 'férfi betegápoló', illetve a *man* ~ *woman/girl* összetételi utótagokkal hozhatunk létre nemre utaló összetett szavakat, pl. *policeman* 'rendőr' ~ **policewoman** 'rendőrnő', *chairman* 'elnök' ~ **chairwoman** 'elnökasszony', *bachelor* 'nőtlen férfi, agglegény' ~ **bachelor-girl** 'önálló fiatal nő'.

Az állatok közötti nemi különbségeket is gyakran összetételi előtagok jelölik az angolban, melyek leggyakrabban:

– egyes számú harmadik személyű személyes névmások, pl. **he-wolf** 'hím farkas' ~ **she-wolf** 'nőstény farkas', **she-cat** 'nőstény macska' vagy

– tulajdonnévi eredetű előtagok, pl. **tom-cat** 'hím macska' (vö. *Tom* becenev), **nanny-goat** 'nőstény kecske' ~ **billy-goat** 'bakkecske' (vö. *nanny* 'dajka', amely az *Ann* becenevéből jön, *Billy* 'a *William* beceneve') vagy

– más ’nőstény’ ~ ’hím’ jelentésű lexémával, pl. *doe-rat* ’nőstény patkány’ (*doe* 1. ’őzsuta’, 2. ’nőstény nyúl / menyét / patkány’) ~ *buck-rat* ’hím-patkány’ (*buck* ’bak, hím’), *hen-pigeon* ’tojógalamb’ (*hen* ’a madár nősténye’ ~ *cock-pigeon* ’hímgalamb’ (*cock* ’kakas, hím-madár’)). Ezeknek az összetett szavaknak a helyesírása meglehetősen kaotikus: a *he-*, *she-* kötőjellel kapcsolódik, a többi összetételi tag kötőjellel, külön vagy akár egybe is írható, pl. az egyik oxfordi szótár szerint a *tomcat* / *tom-cat* egybe is, kötőjellel is írható, a *nanny goat* és a *billy goat* viszont külön (vö. Oxford American Dictionary 1986: 80, 591, 969).

A magyarban a foglalkozásnevek és a munkahelyi beosztással járó megnevezések nemi szempontból (elvileg) semlegesek: az *igazgató*, a *tanár*, az *orvos* vonatkozhat férfira és nőre egyaránt. Pszicholingvisztikai kutatások eredményei azonban azt mutatják, hogy „még ezeknek a szavaknak is van nemi konnotációjuk, a magas presztízsiűek – pl. *igazgató*, *ügyvéd*, *képviselő* – férfit, az alacsony presztízsiűek – pl. *elárusító*, *kiszolgáló*, *ápoló* – nőt idéznek fel” (HUSZÁR 2009a: 282). Az angolhoz hasonlóan a magyarban is rendelkezésünkre állnak olyan lexémák, amelyek fontos szemantikai tartalma a nemi meghatározás, pl. *néni*, *bácsi*, *asszony* (pl. *tanár néni*, *szomszéd bácsi*, *dékan asszony*). Összetett szavakban elsősorban a *-nő* utótag utal a nőt jelentő foglalkozásokra, társadalmi státusokra, pl. *tanárnő*, *doktornő*, *színésznő*, *igazgatónő*, *főnöknő*. Az a tény, hogy a nemet nem ismerő nyelvekben általában a férfira utaló alak a jelöletlen alapalak, és a nőnemű szavak rendelkeznek nemet jelölő nyelvi eszközökkel, azt bizonyítja, hogy a nőnemű változat feltehetőleg később alakult ki. A nyelv, amikor bizonyos terminusok nőnemű megfelelőit is igényli, a társadalmi változásokat követi. Ez a jelenség azonban erősen nyelvspecifikus, mivel a grammatikai nemmel rendelkező nyelvekben ez az igény jóval természetesebb és érthetőbb, mint pl. a magyarban, ahol – grammatikai nemek hiányában – a probléma másként vetődik fel. Ha a magyarban a biológiai nem jelölve van, az feltehetőleg jóval nagyobb információértékkel bír, mint pl. az indoeurópai nyelvekben. A *katonanő*, *vadásznő*, *halásznő*, *hegesztőnő*, *akadémikusnő* (nőt jelentő) lexémáknak elsősorban a férfiakkal való szembenállás hangsúlyozása esetén van létjogosultságuk. Ha a biológiai nem mint információtartalom nem releváns, akkor a magyarban a „nemsemleges” (unisex) megnevezések használatosak. Hogy a generikus maskulinum használata nem referál egyértelműen mindenkire, tehát az ún. nemsemlegesség gyakran csak fikció (tehát az *orvos*, *főnök*, *színész* stb. szavak elsődlegesen mégiscsak férfit idéznek fel), azt jól igazolja az az eset, amelyet HUSZÁR idéz: „a magyar parlament tagjai meglepődve, sőt mosolyogva hallgatták azt a törvényszöveget, amelyben ez állt: *ha az orvos szülési szabadságon van*. A pillanatnyi megütközést az okozta, hogy ez a tagmondat természetesen kizárólag orvosnőkre vonatkoz(hat)ott” (HUSZÁR 2009b: 34).

A foglalkozásnevek között akad néhány kirekesztő megnevezés is. Ezeket egyrészt *nő-* elő- vagy *-nő* utótagú összetett szavak jelölik, minden bizonnyal

azért, mert e foglalkozások végzői, munkakörök betöltői eredendően és hosszú időn keresztül kizárólagosan nők voltak, pl. *óvónő*, *védőnő*, *szülésznő*, *gépirónő*, *varrónő*, *(kórházi) nővér*. Manapság férfiak is betölthetik ezeket a munkaköröket, de nembeli megkülönböztetésükre, megnevezésükre egyelőre nem született megnyugtató megoldás: *óvónő* ~ *óvó bácsi(?)*, *nővér* ~ *férfi betegápoló* / *Sanyi-nővér*. Ez utóbbi, tulajdonnévi kijelölő jelzős szerkezetben a tulajdonnév (mint ismertető jegy) hivatott arra, hogy a nemet jelezze (vö. *fiú-Barbie*). A *konyhalány*, *kofa*, *háziasszony*, *mosónő*, *takarítónő* (általában alacsony társadalmi presztízsű) női foglalkozást jelölő lexémáknak szintén nincs férfira referáló megfelelőjük. Másrészt van néhány hasonló módon diszkrimináló, férfi munkavállalóra utaló foglalkozásnév is, pl. *államférfi*, *honatya*, *liftesfiú* (vö. HUSZÁR 2009a). Más nyelvekben, pl. az oroszban is találhatók olyan foglalkozásnevek, amelyek kirekesztők: (egyelőre) csak nőnemű változatukban léteznek, pl. *машинистка* 'gépirónő', *маникюрша* 'manikűrősnő', *сиделка* 'betegápolónő', *балерина* 'balett-táncosnő'. A feminista nyelvkritika szorgalmazza a nemileg semleges foglalkozásnevek kialakítását a nemekre vonatkozó negatív konnotáció elkerülése végett. Angol nyelvterületen a hátrányos nemi megkülönböztetést többé-kevésbé sikerült felszámolni (pl. az álláshirdetésekből), amit a következő, nemileg semleges foglalkozásnevek mutatnak: *chairperson* < *chairman* 'elnök', *cameraperson* < *cameraman* 'operatőr', *firefighter* < *fireman* 'tűzoltó', *mail carrier* < *mailman* 'postás'. A magyarban hasonló törekvés eredményeként születtek meg a *szexmunkás* 'a szexiparban dolgozó nő és férfi' vagy az *óvodapedagógus* 'óvodás korú gyerekek nevelésére képesített nő vagy férfi' (nemsemleges) lexémák.

Fentebb már utaltam rá, hogy a nemet ismerő nyelvekben általában a férfira utaló alak a jelöletlen alapforma, és a nőnemű szavak rendelkeznek nemet jelölő nyelvi eszközökkel. Csak ritkán fordul elő mindennek az ellenkezője, hogy ti. a nőre utaló alak a jelöletlen, a férfira utaló a jelölt (pl. az ausztráliai yanyuva nyelvben, vö. HUSZÁR 2009b: 37), ahogyan tipológiai szempontból az is ritka, ha mindkét nemet külön elem jelöli, ahogyan ez a finnben és az észten megfigyelhető: mindkét nyelvben szimmetrikusan alkalmazott összetételi elő- és utótagok is utalhatnak a természetes nemre. A finnben a *mies*- 'férfi' és a *nais*- 'nő', az észten a *mees*- 'férfi' és a *nais*- 'nő' összetételi előtagok (vö. HUSZÁR 2009b: 36–37) jelölhetik a nemre vonatkozást, pl. finn *mieslääkäri* 'férfi orvos' ~ *naislääkäri* 'orvosnő', *mieshenkilö* 'férfi személy' ~ *naishenkilö* 'nőszemély', illetve a finnben a foglalkozások hím- és nőnemű változatának jellemző utótagja a 'férfi' jelentésű *-mies* és a 'nő' jelentésű *-nainen* is, pl. *lehtimies* 'újságíró', *lehtimiesnainen* 'újságírósnő', *esimies* '(férfi) elnök, elöljáró' ~ *esimiesnainen* 'elnökasszony, női elöljáró'. Ez utóbbi példák érdekessége, hogy a 'nő' jelentésű *-nainen* utótag minden esetben a férfit jelentő összetett foglalkozásnevet bővíti újabb utótaggal, pl. *lehti* 'újság' + *mies* 'férfi' + *nainen* 'nő' > 'újság + férfi +

nő’ > ’újságíró’ vagy *esi-* ’elő-’ + *mies* ’férfi’ + *nainen* ’nő’ > ’elnök + férfi + nő’ > ’elnökasszony’.

Közös nemű, generikus jelentésű főnevek a rokonságot jelölő, szociális kapcsolatokra utaló szemantikai csoportban is gyakoriak, pl. ma. *testvér*, *unokatestvér*, *szülő*, *nagyszülő*, *házastárs*, an. *cousin* ’unokatestvér’, *spouse* ’házastárs’, *sibling* ’testvér’, *friend* ’barát’, *neighbour* ’szomszéd’ (jóllehet, e jelentésekre a nyelv kialakított hím- és nőnemű formákat is, vö. ma. *húg* ~ *nővér* ~ *öcs* ~ *báty(a)*, *nephew* ~ *niece*, *husband* ~ *wife*, *brother* ~ *sister*). Az indoeurópai nyelvekben ilyen esetben a jelölt nemétől függően eltérő névmásokkal, determinánsokkal, kvantorokkal, minőségjelzőkkel stb. használjuk ezeket a főneveket, és a kontextus adja meg a szó pontos jelentését, amihez a nem meghatározása is hozzátartozik pl. *my cousin told me to visit her next summer* ’a (lány) unokatestvérem azt mondta, hogy látogassam meg a jövő nyáron’, ill. *my cousin told me to visit him next summer* ’a (fiú) unokatestvérem azt mondta, hogy látogassam meg a jövő nyáron’ (vö. még ol. *il soprano è andato via con sua moglie* ’a szopránénekes (férfi) elment a feleségével’ ~ *il soprano è andata via con suo marito* ’a szopránénekes (nő) elment a férjével’). A magyarban sem a személyes névmás, sem a birtoklást kifejező névmás harmadik személyű alakjának nincs két alakja, a biológiai nem megkülönböztetése így csak a szöveggörnyezetből derül ki. Mindez az idegen nyelv(ek)re való fordítás esetén jelentkezik problémaként. *Az unokatestvérem meghívott magához* magyar mondatban semmi sem utal az *unokatestvér* biológiai nemére, ezért aztán a pontos fordításhoz elengedhetetlenül szükséges a körülmények ismerete. Magyarul könnyen alkothatunk nemileg semleges szöveget, olyat, amelyben semmilyen alaktani vagy lexikai jelenség nem utal a szövegben szereplők nemére. A *Számomra ő a nagy ő* mondat indoeurópai nyelvekre történő fordításakor például komoly akadályba ütközünk, mert nem tudjuk, a hímnemű (an. *he*, né. *er*, ol. *lui*, or. *он*) vagy a nőnemű (an. *she*, né. *sie*, ol. *lei*, or. *она*) harmadik személyű személyes névmást válasszuk-e: a magyar mondatból ugyanis nem derül ki, vajon férfira vagy nőre gondolt-e a nyilatkozó, és persze az sem, milyen nemű maga a nyilatkozó. Számos más nyelvben ez aligha lenne lehetséges (jóllehet akad néhány nyelvi bravúrnak számító nemileg semleges angol és francia nyelvű szöveg is, vö. HUSZÁR 2009b: 39–40).

Az állatokat megnevező főnevek is gyakran egységesen jelölik a hím és nőstény példányokat. Ez elsősorban akkor fordul elő, ha a különböző nemű egyedek külsőre nemigen különböznek egymástól, pl. ma. *disznó*, *farkas*, *kutya*, *szarvas*, ol. *il delfino* ’delfin’, *il leopardo* ’leopárd’, *il maiale* ’disznó’, *il gatto* ’macska’, *il topo* ’egér’, né. *der Hase* ’nyúl’, *die Maus* ’egér’, illetve akkor, ha a főnevek az egyedfejlődés hierarchiájában alacsonyabb rendű állatokat neveznek meg, ma. *galamb*, ol. *il corvo* ’holló’, *la farfalla* ’pillangó’, *il serpente* ’kígyó’, or. *лебедь* ’hattyú’. Ha mégis meg akarjuk különböztetni a hím- és nőnemű egye-

deket, akkor az állat nemére utaló lexémákhoz folyamodhatunk, pl. ma. *nőstény disznó* ~ *kan disznó*, *nőstény farkas* ~ *hím farkas*, *lány kutya* ~ *fiú kutya*, *szarvastehén* ~ *szarvasbika*, *tojógalamb* ~ *hím galamb*, an. *male wolf / bear / frog* 'hím farkas / medve / béka' ~ *female wolf / bear / frog* 'nőstény farkas / medve / béka', ol. *la femmina del leopardo* 'nőstény leopárd', *la rondine maschio* 'hím fecske' / *femmina* 'fecsketőjő'.

Ezekben a szemantikailag összetartozó (ösi) példákban a grammatikai nem nem morfológiailag, hanem lexikálisan van jelölve, tehát a természetes és a grammatikai nem közti különbség valószínűleg már jóval a morfológiai jelek kialakulása előtt hangsúlyos lehetett. A nemek morfológiai megkülönböztetése „a nyelvnek későbbi, a nemek társadalmi meghatározottságú megkülönböztetésének fokozatos előtérbe kerülése miatti fejleménye” (LEHOCKI-SAMARDŽIĆ 2011: 69).

1.3. A változó neműek („mobilia”) csoportjába tartozó főnevek a nemek közötti különbséget a névelő és/vagy a szóvég megváltoztatásával jelölik, a főnévi tő többé-kevésbé változatlan alakban marad, vagy nemre utaló képző áll a tő után. A nemet jelölő morfológiai jelek kialakulásában a nyelv takarékosága és fejlődése nyilvánul meg, hiszen nem kell külön szavakkal jelölni a hím- és nőnemű egyedeiket, a természetes nem különbsége ilyen finom nyelvtani eszközökkel is kifejezésre juttatható.

Az olaszban a rokonságnevek egy része ilyen, pl. *il nipote* 'fiúunoka' ~ *la nipote* 'lányunoka', *il nonno* 'nagyapapa' ~ *la nonna* 'nagyamama', *lo zio* 'nagybácsi' ~ *la zia* 'nagyénéni', *il figlio* 'fia valakinek' ~ *la figlia* 'lánya valakinek', *il ragazzo* 'fiú' ~ *la ragazza* 'lány'. Egyéb példák: *il collega* 'férfi kolléga' ~ *la collega* 'kolléganő', *il dentista* 'fogorvos' (hn.) ~ *la dentista* 'fogorvosnő', *il turista* 'turista' (hn.) ~ *la turista* 'turista' (nn.), *il padrone* 'tulajdonos' ~ *la padrona* 'tulajdonosnő', *il soprano* 'szopránénekes' ~ *la soprano* 'szopránénekesnő'.

Az olasz keresztnevek többsége is ebbe a csoportba tartozik. Nemhez való tartozásukat a szóvégi grammatikai kitevő erősíti: az *-o* végződés férfiak, az *-a* végződés nők keresztneveként használatos szabályosan, pl. *Valerio* ~ *Valeria*, *Giulio* ~ *Giulia*, *Valentino* ~ *Valentina*, *Paolo* ~ *Paola*, *Vittorio* ~ *Vittoria*.

Az oroszban a három elemű személynevek (keresztnév – apai név – családnév) középső komponense az apa keresztnevéből speciális képzővel hozható létre. A képző hímnemű változata: *-ович/-евич*, pl. *Иванович*, *Сергеевич*, nőnemű változata: *-овна/-евна*, pl. *Ивановна*, *Сергеевна*. Párhuzamos megnevezések általában olyan foglalkozásokkal kapcsolatban is léteznek az oroszban, amelyeket nők is, férfiak is elláthatnak, pl. *продавец* 'eladó' ~ *продавица* 'eladónő', *певец* 'énekes' ~ *певица* 'énekesnő', *артист* 'művész' ~ *артистка* 'művésznő'.

A változó neműek csoportjába tartoznak a magyarban a *-né* képzővel létrehozott asszonynevek is. A polgári anyakönyvezés bevezetésekor (a 19. század végén) a férjes nők névhasználatát a *Kovács Péterné* 'Kovács Péter felesége' forma hivatalossá tételével szabályozták. A férjes asszony tehát felvette férje teljes (vezeték- és keresztnévét, és az ehhez a tőhöz járuló képző jelezte a nő megváltozott családi állapotát. Ma már természetesen többféle névforma közül lehet választani.

A (természetes) nemtől, illetve a családi állapottól függő, a személynevekkel (elsősorban családnevekkel) együtt használatos megszólítások egy része is a változó nemű csoportba tartoznak az angolban, az olaszban és az oroszban is, pl. an. *Mr. X (mister X)* 'X úr' ~ *Mrs. X (mistress)* 'X-né (férjezett) asszony' ~ *Miss X* 'X ifjú hölgy, kisasszony (aki még nincs férjénél)', *Mis X* 'semleges értelmű nőnem: a nő családi állapota nem ismert', ol. *signor X* 'X úr' ~ *signora* 'X-né (férjes) asszony' ~ *signorina* 'X kisasszony', or. *господин X* 'X úr' ~ *госпожа X* 'X asszony'.

A foglalkozást, társadalmi státust jelölő főnevek eredendően hímneműek, és csak később kezdtek nőnemű végződéseket vagy a nemeket megkülönböztető egyéb morfológiai jegyeket felvenni. A foglalkozásnevek nőkre vonatkoztatása számos nyelvi problémát vet fel. Olasz nyelvterületen például néhány évtizeddel ezelőtt még meglehetősen kevés olyan foglalkozás volt, amelyet nők is ellát(hat)tak. Időközben újabb és újabb, férfiakra és nőkre egyaránt vonatkozó foglalkozások keletkeztek (mozgalommá vált a foglalkozásnevek nőiesítése, vö. BALOGH 2009: 6), így szükséges volt megtalálni a nembeli megkülönböztetés módját. A változó nemet egyes számban a névelő jelöli világosan, pl. *il/la preside* 'dékán', *il/la cantante* 'énekes', *il/la banchista* 'eladó, pultos', *il/la borsista* 'ösztöndíjas', *il/la civilista* 'magánjogász', többes számban pedig a névelőn kívül az esetvégződés is, pl. *i civilisti* 'magánjogászok (férfiak)' ~ *le civiliste* 'magánjogászok (nők)'. A női foglalkozásnevek létrehozásában egyre gyakoribb a *donna* 'asszony' lexéma alkalmazása, pl. *il medico* 'orvos' ~ *la donna medico*, *il barbiere* 'férfi fodrász' ~ *la donna barbiere* 'fodrásznő', *il giurista* 'jogász' ~ *la donna giurista* 'jogásznő', *il poliziotto* 'rendőr' ~ *la donna poliziotto* 'rendőrnő'.

A magasabb rendű állatok jelölői között is vannak változó neműek, pl. ol. *il cervo* 'szarvasbika' ~ *la cerva* 'szarvastehén', *il lupo* ~ *la lupa* 'farkas', *il gatto* ~ *la gatta* 'macska', *l'asino* ~ *l'asina* 'szamár', *il cavallo* ~ *la cavalla* 'ló', né. *der Kater* 'kandúr' ~ *die Katze* 'macska', *der Hund* 'fiú kutya' ~ *die Hündin* 'lány kutya', *der Löwe* 'hím oroszlán' ~ *die Löwin* 'nőstény oroszlán'.

2. A grammatikai nem

„A nyelvtani nem (genus) kategóriája egyike a nyelvtudomány mindmáig megoldatlan talányainak. Nemcsak kialakulásának körülményei, hanem egy adott

nyelvrendszeren belüli funkciója és általában meghatározása tekintetében sem jött létre a kutatók közt véleményazonosság” – írja FODOR ISTVÁN (1958: 339). A helyzet azóta sem változott sokat, a genus kategóriájával és keletkezésével kapcsolatos kérdések jó része még ma is tisztázatlan, ugyanis a világ nyelveiben rendkívül sokféleképpen, és gyakran ellentétes módon nyilvánul meg. A „genus” abban is különbözik a többi nyelvtani kategóriától, hogy nem minden nyelvben található meg (nem univerzális kategóriája a nyelveknek), és alig valószínű, hogy ahol ma nincs, ott valaha létezett volna, csak a nyelvek fejlődése folyamán kiveszett: „A nyelvtörténet ugyan határozottan nem bizonyíthatja egyetlen genus nem ismerő nyelvben sem, hogy sohasem létezett, de üres fikció volna ennek ellenkezőjét állítani. Túl sok azoknak a nyelveknek a száma, amelyekben a genusnak nyoma sincsen” (FODOR 1959: 30). Sok nyelvből tehát teljesen hiányzik, vagy azért, mert azokban egyáltalán nem fejlődött ki, vagy azért, mert azokban valaha változatos formákban létezett, de mára kiveszett.

Valószínűnek tűnik, hogy a grammatikai nem kialakulását nem lehet egységes okokkal magyarázni a világ valamennyi nyelvében, mert az – kialakulását tekintve – heterogén jelenség. Más-más nyelvcsaládban „különböző okok idézték elő létrejöttét, és csak később fejlődött nagyjából homogén jelenséggé” (FODOR 1958: 346). Nemileg explicit nyelveknek nevezzük azokat a nyelveket, amelyekben külön grammatikai eszközök állnak rendelkezésre a nemi különbségek kifejezésére, szemben a nemileg implicit nyelvekkel, amelyekben nyelvtanilag nem jelenik meg a „nem” kategóriája. Ez a nyelv ökonómiájának törvénye: nyelvenként különbözik, mit fogalmazunk meg explicite, és mi az, aminek jelentését csak a többi jellel való kapcsolatából lehet kikövetkeztetni, mert csak rejtetten jelenik meg. A magyar nyelvben pl. a grammatikai nem (a genus) rejtetten (implicit) jelenik meg.

Az Európában beszélt nyelvek többségének rekonstruálható őseiben, az indoeurópai alapnyelvben voltak nyelvtani nemek. Ezek azonban a mai leánynyelvek grammatikai rendszerében nem játszanak egyforma szerepet, ugyanis a nemek száma nyelvenként és a nyelvek története során is változott. Az Európában beszélt nyelvek között ez a szám ma kettő és négy között mozog, de ezen a kontinensen vannak olyan nyelvek is, amelyek nem ismerik ezt a kategóriát. A németben és a szláv nyelvekben általában három nemet tartanak számon (pl. a németben, az oroszban), a svédben, a dánban (a skandinávban) és a holland bizonyos változataiban azonban már csak két nem van: a közös nem (amely a hím és a nőnemből fejlődött ki) és a semleges nem, jóllehet a személyes névmásoknál megvan a nőnem is, melyet kizárólag élőlényekkel, elsősorban emberekkel kapcsolatban használnak. Az angolban a nyelvtani nemek csak a személyes névmásokra jellemzők: e névmások egy részét egyeztetni kell azzal a főnévvel, amely helyett állnak, illetve amelyre utalnak. A szláv nyelvekben egyes nyelvészek négy nemet is megkülönböztetnek, jóllehet különböző szempontok figyelembe-

vételével. Találkozunk olyan nyelvtanokkal, amelyek az élő és az élettelen hímnemet (amelyek valóban különböznek egymástól a névszók egyeztetése és ragozása tekintetében), a nőnemet és a semleges nemet különítik el egymástól (az oroszra l. PAPP 1979: 128). ROZENTAL’ grammatikájában (1965) szintén négy nemről olvashatunk, ezek a következők: hímnem, nőnem, semleges nem és az ún. páros nem. Az újlatin nyelvekben a hím és semleges nem esett egybe, így ma a nyelvtanok csak két nemet, a hím és nőnemet különböztetik meg. A két kategóriát elsősorban a névelők használatával hangsúlyozzák, pl. fr. *le/l’* és *un* (hímnemű határozott és határozatlan névelő), *la/l’*, *une* (nőnemű határozott és határozatlan névelő), ol. *il*, *lo/l’* és *un/uno* (hímnemű határozott és határozatlan névelő), *la/l’* és *una/un’* (nőnemű határozott és határozatlan névelő). Vannak indoeurópai nyelvek, amelyekből teljesen eltűnt a nem kategóriája (pl. farszi, örmény, bengáli). A magyar is azok közé a nyelvek közé tartozik, amelyek nem ismerik a grammatikai nem kategóriáját (ezt először PERESZLÉNYI veti fel grammatikájában 1738-ban). Ilyenek az uráli nyelvcsaládba tartozó nyelvek is: a rokon nyelvek történetében sincs „nem”-re utaló jel, ez a kategória teljességgel hiányzik belőlük. Természetesen a mi nyelveink is meg tudják különböztetni a hím és nőnemű élőlényeket, de más nyelvi eszközökkel, mint ahogyan azt pl. az indoeurópai nyelvekben megszoktuk. RAVILA szellemes megállapítása szerint „Wenn im Finnischen *hän* sowohl ’er’ als ’sie’ ist, wie in allen anderen finnisch-ugrischen Sprachen, kann daraus durchaus nicht geschlossen werden, dass die Ugrofinnen nicht zwischen Mann und Weib unterscheiden könnten, und auch nicht, dass dieser Unterschied für sie weniger wichtig wäre als z. B. für die Indogermanen” (RAVILA 1941: 65).

A grammatikai nemnek nagy szerepe van az indoeurópai nyelvekben, különösen a névszók csoportjában, hiszen a nyelvtani nem és az alaktani rendszer között szoros összefüggés van: sok esetben a grammatikai nem határozza meg a szó ragozását. A grammatikai nem lényegét alighanem a nyelvtani egyeztetésben kell keresnünk. Ennek értelmében „valamely szinkronikus rendszerben a genus kategóriája csak akkor létezik, ha valamilyen változó genusú (másképpen nyelvtani nemű) mondatrész (szófajilag: melléknév, névmás, számnév, igenév, ige) többalakú paradigmarendszerének egyik tagja egyezik valamilyen más, egyetlen paradigmarendszerrel bíró, állandó genusú mondatrészszel (szófajilag: általában főnév)” (FODOR 1958: 339). A genus tehát olyan alaktani sajátosságokban megnyilvánuló szintaktikai kategória, amely elsősorban a „jelző ~ jelzett szó”, illetve az „alany ~ állítmány” egyeztetésében (tehát szintaktikailag) jut kifejeződésre, pl.

a „jelző ~ jelzett szó” egyeztetése:

né. *guter Vater* ’jó apa’ ~ *gute Mutter* ’jó anya’ ~ *gutes Kind* ’jó gyerek’,

or. *хороший отец* ’jó apa’ ~ *хорошая мать* ’jó anya’ ~ *хорошее животное* ’jó állat’,

az „alany ~ állítmány” egyeztetése:

or. *Журнал лежал-∅ на столе* 'Az/egy újság az asztalon van',

or. *Книга лежал-а на столе* 'A/egy könyv az asztalon van',

or. *Письмо лежал-о на столе* 'A/egy levél az asztalon van'.

A 'fekszik', 'van' ige a főnevek nemétől függően *лежал-∅*, *лежал-а* vagy *лежал-о* alakban jelenik meg.

A latinban, az újlatin és a szláv nyelvekben morfológiai kitevők, inflexiók markerek (végződés) is jelölik a főnév nemét. Az oroszban pl. az élettelen főnevek morfológiai tulajdonságai többé-kevésbé jól körvonalazhatók: a hímnemű főnevek alanyesete jelöletlen, zéró morféma (pl. *стол-∅*, *отец-∅*, *товарищ-∅*), a nőneműek *-а*-ra (pl. *буква*), *-я*-ra (pl. *деревня*) vagy *-ь*-re (pl. *дверь*) végződnek, a semleges főnév nem morfológiai jele pedig az *-о* (pl. *окно*), *-е* (pl. *море*) és a *-мя* (pl. *имя*) végződés. Az olaszban azok a főnevek hímneműek, amelyek egyes számban általában *-о*-ra végződnek (pl. *il maestro* 'tanár', *l'edificio* 'épület'), de ide tartozik számos *-e* végű főnév is (pl. *il giornale* 'újság'). Az olasz nőnemű főnevek többsége *-а*-ra végződik (pl. *la casa* 'ház', *la tavola* 'asztal'), de itt sok az *-e* végű főnév (pl. *la stazione* 'állomás').

Az indoeurópai nyelvekben – néhány kivételtől eltekintve (pl. francia, orosz) – a grammatikai nem jelentése szinte elveszítette kapcsolatát a természetes (biológiai) nemmel, illetőleg az „élő ~ élettelen” fogalmakkal (tehát többé-kevésbé tartalom nélküli nyelvtani formává vált). Az olaszban és az oroszban még felfedezhető valamiféle „logikus rend”: a grammatikai nem lexikális és morfológiai meghatározásai kiegészítik egymást, ugyanis a férfit jelentő főnevek többsége hímnemű, a nőt jelentő főnevek többsége nőnemű. E lexémák nemisége jelentésantagonisan (szemantikailag) motivált, hiszen a jelöltek biológiai neme határozza meg a nyelvtani nemet, pl. né. *der Mann* 'férfi' (hn.), *die Frau* 'nő' (nn.). Ennek ellenére a nemileg explicit nyelvek sem következtetnek a nyelvtani nem használatát tekintve: mindkét csoportban jócskán találunk kivételeket (hímnemű névszóragozásban nőnemű szavakat és fordítva), pl. az oroszban hímnemű élőlényt jelentő szavak előfordulhatnak tipikusan nőnemű deklinációban is. Ilyenek az *-а*-ra végződő, férfit jelentő főnevek, pl. *мужчина* 'férfi', *папа* 'apa', *дедушка* 'nagyapa', *дядя* 'nagybácsi', és fordítva: vannak olyan élőlényt jelölő hímnemű főnevek, amelyek nyelvtanilag nőneműek is lehetnek, pl. or. *инженер* 'mérnök', *педагог* 'pedagógus', *шофёр* 'sofőr', *врач* 'orvos'. Ha a főnév alapalakjának a végződése nem jellemző a nemére, a nemet ki lehet következtetni azon szavak alakjából, melyek egyeznek (kongruálnak) vele, mivel azok végződése jelzi a nemet, pl.

– a melléknévi jelző: *старый мужчина* 'idős ember' (hn.), *венгерская салями* 'magyar szalámi' (nn.),

– a főnévre utaló főnévi névmás: *он хороший мужчина* ’ő (hn.) jó ember’, *она выдающийся педагог* ’ő (nn.) kiváló pedagógus’, *моя жена хороший инженер* ’a feleségem kiváló mérnök’ (nn.),

– az igei állítmány egyeztetéséből is következtethetünk a főnév aktuális nemére: *наш врач вышел* ’az orvosunk (hn.) kijött’ / *наш врач вышла* ’az orvosunk (nn.) kijött’.

A feltételezett logikus rend zűrzavarrá fajulásának bőven akadnak bizonyítékai, ilyenek például az élőlényt jelentő semleges nemű főnevek. Ezek közül a gyereket vagy az állatok kicsinyét jelölő szavak semleges neme még magyarázható is (ti. az egyedfejlődésnek ebben a szakaszában a nemi megkülönböztetés még lényegtelennek tűnik), pl. a németben a ’gyerek’ jelentésű *das Kind*, *das Söhnchen* ’fiúcska’, a ’(kis)lány’ jelentésű *das Mädchen* vagy az oroszban az ’állat’ jelentésű *животное*, melynek a jelzői is élő semlegesneműként ragozódnak: *одно милое животное* (sg. acc. *одного милого животного*, pl. acc. *одних милых животных*). Szintén élő jelentő semlegesneműként tartjuk számon, a *дитя*, *дитё* ’gyerek’ főnevet, melynek neméről csak a nyelvtörténetből lehetnek adataink, hiszen ez a főnév egyes számban ma már nem használatos (többes száma azonban igen: *дету*), így sosem kap olyan jelzőt, ill. nem kapcsolódik olyan állítmányhoz, amiből ez kiderülne (többes számban pedig a mai irodalmi orosz nem különböztet meg nemeket). Nehezebben értelmezhetők az (általában) férfiakra vonatkozó, de csak nőnemű alakban használatos olasz főnevek, pl. *la sentinella* ’őrszem’, *la guardia* ’az őrség tagja, rendőr’, *la spia* ’kém, spicli’ vagy a ’nő’-t jelentő semleges nemű főnevek a németben, pl. *das Weib*¹ ’aszszony, nő, feleség’ vagy *das Frauenzimmer* ’nőszemély, némbor, nő’².

¹ Ez a példa nyelvtörténeti okokra vezethető vissza: a német *Wieb* szó (amelyből a *Weib* kialakult) eredetileg a férjezett asszonyok fejkendőjét jelentette, amely dologfogalomként semleges nemű főnév. Jelentésátvitel történt, ami együtt járt a nyelvtani nem megtartásával.

² A *Frauenzimmer* története is érdekes. Eredetét a szótörténet, a tárgytörténet és a kultúrtörténet együttes figyelembevételével lehetett megállapítani. E szó a mai németben nem a női szobát jelenti, hanem általában nőnemű személyt – ma inkább ironikus, lekezelő jelentésárnyalata, stílusértéke van. A 18. században még egyértelműen pozitív, kedveskedő szó volt, amelyet az udvarias, udvari-nemesi nyelvhasználatból fokozatosan kiszorított a *Dame* jövevényszó; a *Frauenzimmer* ezt követően különösebb stilisztikai töltés nélkül női személyt jelentett, majd a 18. sz. végén a *Dame* csak az előkelő hölgyet jelentette, míg a *Frauenzimmer* az alsóbb néposztályokhoz tartozó nőt. Amikor azonban a *Dame* az alsóbb osztályok asszonyaira is kiterjedt, a *Frauenzimmer* egyre inkább a perifériára szorult, és kissé pejoratív értelmet vett fel. – A *Frauenzimmer* eredetileg ún. nomen collectivum volt, és csak fokozatosan vált az egész nemfogalom jelölőjéből az egyed nevévé; ugyanígy az egyed megjelölésére használatosak a német nyelvterületen a

A horvátban az élőlényt jelentő, emocionális színezetű jelentéssel rendelkező kicsinyítő képzős főnevek grammatikailag általában semleges neműek (hiszen „kicsi dolgot” jelentenek), de természetes nemük hím-, illetve nőnem, pl. *momce* ’legényke’ (< *momak* ’fiatalember’), *djevojce* ’leányka’ (< *djevojka* ’lány’), az oroszban ellenben a férfi keresztnemekből kicsinyítő képzővel létrehozott főnevek alakilag nőneműek, pl. *Петя* ’Peti’, *Вуня* ’Viktorka’. Az oroszban vannak olyan emocionális képzők is, amelyek végződésük alapján semleges neműek, valójában azonban olyan neműek, mint a képzés alapjául szolgáló főnevek, pl. *городушко* ’ronda kis város’ (mögötte: *город* ’város’ – hn.) vagy *дружнице* ’országos hírű barát’ (mögötte: *друг* ’barát’ – hn.).

Ezekben az esetekben a természetes nem jelentése hangsúlyosabb, általában felülkerekedik azon a morfológiai jelzésen, mely tipikusan az ellentétes nem ragozására használatos.

Az angol nyelvben a grammatikai nem a legkevésbé reprezentált kategória. Története során főnevei elveszítették utolsó szótagjukat, és ezzel az eredetileg kifejezett három nem jeleit. Egyetlen olyan képző van, amellyel női személynevet lehet képezni egyes férfit megnevező főnevekből: *steward* ’utaskísérő’ → *stewardess*, *waiter* ’pincér’ → *waitress*, *mister* ’úr’ → *mistress* ’úrhölgy’. A determinánsok és a melléknevek sem fejezik ki a nemet. Csak az anaforikus helyzetben álló egyes szám harmadik személyű személyes névmások különböztetik meg a természetes nemeket és az élettelen főneveket, pl.

I like Steve. He's great fun ’Kedvelem Steve-et (férfi utónév). Nagyon vicces’,

I like Helen. She's great fun ’Kedvelem Helent (női utónév). Nagyon vicces’,

I like that game. It's great fun ’Szeretem ezt a játékot. Nagyon szórakoztató’.

Az *it* névmás utalhat a beszélő által ismeretlen nemű kisgyerekekre is: *Look at that baby. It's been sick* ’Nézd azt a babát! Beteg volt’.

Weibervolk ’nő’, *Mannenvolk* ~ *Männervolk* ~ *Mannsvolk* ’férfi’ (totum pro parte jelentésszűkülés). – A *Frauenzimmer* eredeti jelentése azonban a kastélynak az a része volt, ahol a főúri hölgy és udvarhölgyei tartózkodtak, de maga a *Zimmer* nem szükségszerűen csak egy helyiség neve lehetett, hanem nagyobb épületet vagy épületrészt is jelenthetett; pl. a 16. sz. második felében született a következő közlés: *Der Jungfernknecht* (’a fiatal nő szolgája’) *heizet alle stueben im fraunzimmer*. Ez az intézmény, ill. a neve a fennmaradt írásos dokumentumok alapján a Habsburg dinasztia körül jött létre valószínűleg már a 14. században, de legkésőbb a 15.-ben (SEEBOLD 1981: 15–26). – A *Frauenzimmer* szó jelentésváltozásai tehát: ’die Räume der Herrin’ > ’Herrin’ > ’Frau’ > ’Frau niedrigerer Gesellschaftschichten’ > ’weibliche Person’.

Van még két névmás (a kérdő: *who?* ~ *what?* és a vonatkozó: *who* ~ *which*), melyek közül az egyik személyre utal annak nemétől függetlenül, a másik pedig élettelen dologra, pl.

Who was the girl who arrived late? 'Ki volt az a lány, aki elkésett?'

What was the dream which came true? 'Mi volt az az álom, amely megvalósult?'

A germán nyelvek többségében, a szláv nyelvekben, a latinban és az újlatin nyelvekben, a görögben vagy a kelta nyelvekben az egyes főneveknek van nemük, de nyelvtani nemük csak nagyon áttételesen van (vagy egyáltalán nincs) kapcsolatban a jelöltek biológiai nemével. Így aztán a természetes nem kategóriájával kapcsolatban nem álló szavak (pl. természeti jelenségek, ember készítette tárgyak, elvont fogalmak) indokolatlanul tartoznak az egyik vagy a másik nemhez. A grammatikai nem főként analógia útján, illetve bizonyos hagyományokat követve terjedt ki az életteleneket megnevező főnevekre is, valamint más, a főnévhez igazodó szófajokra is (névelő, melléknév, számnév, névmás, ige), így szinkron szempontból sok esetben a jelölt fogalmak egyedi, „önkéntes” tulajdonsága, amely sem a főnév fonetikai, morfológiai felépítése, sem szemantikai vagy egyéb sajátosságai alapján nem jósolható meg. Hogy egy élettelen főnév milyen nemű, jószerivel megjósolhatatlan: „igen gyakran semmilyen »természetes« logika vagy racionális magyarázat nem fedezhető fel a nemek »kiosztásában«” (BALOGH 2009: 2), tehát látszólag nem függ semmitől, bár néhány szabályszerűsége mindenképpen érdemes felfigyelni, pl. a következőkre:

(1) A semlegesnemű főnevek döntő többsége konkrét (dolog)jelentésű (pl. or. *окно* 'ablak', *стекло* 'üveg') élettelen entitást jelöl (bár előfordulnak élőlényt jelentő semleges nemű főnevek is, minderről l. **1.** pont).

(2) A nem konkrét entitásokat jelölő ún. absztrakt főnevekhez (pl. 'egyenlőség', 'szabadság', 'szeretet') nem tudunk természetes nemet rendelni. Ezek vélhetően azért nőneműek általában, mert az élő csoport kétfelé fejlődésével „a hímnem az összes olyan fogalom jelölését átvette az ember környezetéből, ami konkrét, a nőnem pedig az új fogalmak jelölésére lett alkalmas. Ettől kezdve minden olyan fogalomnak, ami nem konkrét, nem valós, megfoghatatlan, a grammatikai neme nőnem lett” (LEHOCKI-SAMARDŽIĆ 2011: 72).

(3) Ahogy a főnév végződéséből (alaktani jelekből) általában lehet következtetni a nemre (amely meghatározza a főnév ragozási típusát is), úgy néhány képző is nemhez köthető, tehát eligazít bennünket a nemre vonatkozó információval, pl. az angolban az *-ess*, a németben az *-ung*, a *-schaft*, a *-heit* és a *-keit*, a franciában a *-tion*, az olaszban az *-ione* / *-(e)ssa* / *-trice* képzős szavak nyelvtanilag nőneműek, a németben a *-chen* képzősök semleges neműek, az *-er* végződésűek legtöbbször hímneműek, az oroszban a *-ость*, *-ница*, *-ша* képzős főnevek nőneműek, míg a *-тель* képzősök hímneműek.

(4) Előfordul, hogy a szójelentésből lehet következtetni a szó grammatikai nemére, pl. bolygók, hajók, szelek, folyók, autómárkák, országok, hónapok nevei több nyelvben is meghatározott neműek.

A latinban a hímnemű férfit jelentő főneveken kívül a népek, folyók (*Danuvius* ~ *Danubius*), szelek (*aquilo* 'ÉK.-i szél') és a hónapok (*aprilis*) neve hímnemű, ellenben nőnemű a nőt jelentő főneveken kívül a fák (*ficus* 'fügefa'), szigetek (*Delus* 'Délosz'), városok (*Corinthus* 'Korinthosz') és országok (*Aegyptus* 'Egyiptom') neve.

Az olaszban a városnevek (általában) nőneműek (*la ricca Bologna* 'a gazdag Bologna'), ahogyan a betűk (*la p* 'a p betű'), a gyümölcsök (*la mela* 'az alma'), az autómárkák (*la Fiat*), a repülőársaságok (*la Lufthansa*), az autópályák (*la Milano – Salerno*) nevei is, ellenben a folyók, tengerek, tavak, hegyek (*il Volga*), a hónapok (*il settembre*), a gyümölcsfák (*il melo* 'az almafa'), a fémek és kémiai elemek (*il bronzo*), a repülőgépek neve (*il Savoia Marchetti*) és a főnévi igenévből keletkezett főnevek is (*il mangiare* 'az evés') általában hímneműek.

Az oroszban a hónapnevek egységesen hímneműek, pl. *сентябрь, октябрь*, ahogyan az állatnevek is, pl. *медведь* 'medve', *лебедь* 'hattyú' (kivételek: *лошадь* 'ló', *мышь* 'egér', *рысь* 'hiúz' – ezek nőnemű főnevek), a ragozhatatlan idegen eredetű főnevek (pl. *метро, такси*) pedig általában semlegesneműek. Az idegen eredetű földrajzi (tulajdon)nevek nemre vonatkoztatása viszont sok esetben külső analógia hatására történik: ugyanolyan neműeknek számítanak, mint a nekik megfelelő közfőnév neme, pl. *солнечный Батуми* (hn.) 'a napsütéses Batumi (város)', *широкая Миссисипи* (nn.) 'a hosszú Mississipp (folyó)', *полноводное Эри* (s. n.) 'a bővízü Erie (tó)'. Ugyanez a szabály érvényesül az ún. ragozhatatlan közszók nemének megállapításakor: „mögéje gondolunk egy orosz szót, és annak a nemét kapja a ragozhatatlan” (PAPP 1979: 131), pl. *свежая кольраби* 'friss karalábé' (mögötte: *капуста* 'káposzta'), *венгерская салями* 'magyar szalámi' (mögötte: *колбаса* 'kolbász, felvágott').

(5) Léteznek olyan többnemű szavak is, amelyek nemüktől függően különböző jelentéssel rendelkeznek. A németben például a *binden / band / gebunden* 'köt' igével összefüggésben lévő főnevek a következő jelentésekkel rendelkeznek: *der Band* 'kötet' (t. sz. *die Bände*), *das Band* 'szalag, pánt, heveder' (t. sz. *die Bänder*), *das Band* 'bilincs, béklyó, kötelék' (t. sz. *die Bande*), *die Binde* 'kötés, szalag' (t. sz. *die Binden*), *der Bund* 'szövetség' (t. sz. *die Bünde*), *das Bund* 'köteg, nyaláb, csomó' (t. sz. *die Bunde*). Az olaszban is megszokottak a kétnemű főnevek, melyek jelentése bizonyos esetekben csak kissé változik (poliszém jelentésűek), pl. *il tavolo* 'asztal' ~ *la tavola* 'deszka, tábla, lap', *il mattino* 'kora reggel' ~ *la mattina* 'reggel', máskor azonban teljesen eltérnek egymástól (a jelentések homonimák), pl. *il camerata* 'bajtárs, barát, társ' ~ *la camerata* 'hálóterem (pl. kollégiumban)', *il boa* 'óriáskígyó' ~ *la boa* 'bója', *il lama*

’láma: tibeti pap vagy állatfajta’ ~ *la lama* ’penge, lap, lemez’. Az oroszban is található eltérő jelentésekkel rendelkező, eltérő nemű parallel formák (részleges homonimák), pl. *взяток* ’mézhozam’ ~ *взятка* ’megvesztegetés’, *занавес* ’színházi függöny’ ~ *занавесь* ’függöny’, *карьер* ’külszíni fejtés’ ~ *карьеря* ’karrier’, *овчар* ’juhász’ ~ *овчарка* ’juhászkutya’.

A főnevek nemét egyenként kell elsajátítani, memorizálni. Különösen szembeötlő a logikai rendszertelenség, ha két vagy több nyelv szavainak grammatikai nemét vizsgáljuk, ugyanis nincs két olyan nyelv, amelynek szóállománya a genus szempontjából egybevágó lenne, vö. né. *das Auto* – semlegesnemű, holl. *de auto* – hímnemű; fr. *le café* – hímnemű, né. *der Kaffe* – hímnemű, or. *кофе* – hímnemű (a semleges nemű főnevekre jellemző végződése ellenére); a németben a ’Hold’ hímnemű: *der Mond*, az újlatin nyelvekben nőnemű, pl. fr. *la lune*, ol. *la luna*; a ’Nap’ szó a franciában és az olaszban hímnemű: fr. *le soleil*, ol. *il sole*, a németben nőnemű: *die Sonne*, az oroszban semleges nemű: *солнце*³. Egy nyelvben vizsgálódva is sok következetlenségre bukkanhatunk, pl. az olaszban az *-e*-re végződő szavak neme megjósolhatatlan, hiszen lehet hímnemű is, nőnemű is, pl. *il scaffale* ’polc’ (hímnemű), de *la parete* ’fal’ (nőnemű), arról nem is beszélve, hogy az *-o*-ra végződő (szabályosan hímnemű) főnevek között előfordulnak nőneműek is, pl. *la mano* ’kéz’, *la radio* ’rádió’, *l’eco* ’visszhang’ (*una larga eco* ’élénk visszhang’), ahogyan az *-a*-ra végződő (többségben nőnemű) főnevek mellett is található hímneműek, pl. *il problema* ’probléma’, *il morfema* ’morféma’, *il poema* ’poéma’, *il poeta* ’költő’, *il papa* ’pápa’, *il colera* ’kolera’, *il sofa* ’kanapé’. A *la mano* ’kéz’, *la foto* ’fénykép’, *la moto* ’motor’, *la metro* ’metró’ tipikusan hímnemű végződéssel rendelkező példák nőnemű főnevek rövidítéseiként terjedtek el (*la fotografia* ’fényképezés; fénykép’, *la motocicletta* ’motorkerékpár’, *la metropolitana* ’földalatti vasút’), és – végződésük ellenére – megőrizték eredeti nemüket. A németben sincs magyarázata, vajon miért hímnemű a ’kanál’ (*der Löffel*) és miért nőnemű a ’villa’ (*die Gabel*), miért hímnemű a ’vízforraló edény’ (*der Fessel*) és miért nőnemű a ’tál’ (*die Schüssel*), miért hímnemű a ’bánat’ (*der Kummer*), és miért nőnemű az ’aggodalom’ (*die Sorge*).

A németben a nyelvtani nem a főnévvel egyeztetett névszókön is megjelenik: a névelőt, a jelzőt számban, személyben és esetben is egyeztetni kell a főnévvel, pl. *Die Suppe ißt man mit dem Löffel*, *die Nudel mit der Gabel* und *das Fleisch mit dem Messer* ’A levest kanállal, a tészta villával, a húst késsel esszük’, vagy

³ A nemek efféle keveredése feltehetőleg még az ősidőkből származik, és a nemek vegyes jelölésének nyitját minden bizonnyal az európai népek mitológiájában kell keresni (GRAVES 1970: 5–31), illetve különböző klímapszichológiai, vallápszichológiai, kultúrpszichológiai, nemzetpszichológiai okai is lehetnek (vö. LEHOCKI-SAMARDŽIĆ 2011: 76), ami további spekulációra adhat okot a természetes és a grammatikai nem közötti összefüggések vizsgálatában.

Jedem Kind habe ich einen roten Apfel gegeben 'Minden gyereknek adtam egy piros almát'. Mindez a legtöbb németül tanuló magyar anyanyelvűeknek rendkívül komplikáltnak tűnik. Egyes nyelvészek, filozófusok, logikusok egyenesen észszerűtlen jelenségnek minősítik, hátránynak, nehézkesnek, tartalom nélkülinek tartják, mely akadályozza a gondolatok pontos(abb), szabatos(abb), árnyalt(abb) kifejezését (vö. VON DER GABELENTZ 1901). Ez utóbbi kategorikus megfogalmazást természetesen érdemes árnyaltabban értelmezni: a fentebbi példák azt mutatják, hogy bizonyos szituációkban maga a kontextus elegendő utalást ad a főnév nemére, tehát tulajdonképpen felesleges a nyelvtani nemet még külön nyelvi jellel nyomatékosítani, ugyanakkor néha a bizonytalanság veszélye fenyeget, ti. amennyiben a főnév neme nem egyértelmű, előfordulhat, hogy nem értjük meg pontosan az üzenetet.

E példákban is világosnak tűnik, milyen sok az ingadozás és a véletlenszerűség a nyelvtani nemek kialakulásában. Nem érdemes szabályszerűséget keresnünk, hiszen szinte többnek tűnik a kivétel, mint az olyan főnév, amelynek nyelvtani nemében megfigyelhetjük a morfológiai vagy szemantikai motiváltságot.

3. A páros nem (парный род)

Ezzel a kategóriával az orosz nyelvre vonatkozó szakirodalomban találkoztam. Ha a nyelvtani nemet alapvetően mondatnyi eszközökkel kifejezésre jutó kategóriának ismerjük el, akkor nem három, hanem valójában négy nemmel kell számolnunk, pl. or. *-ый/-ой*: hímnemű, *-ая*: nőnemű, *-ое*: semlegesnemű, és a negyedik nembe azok a szavak tartoznak, amelyeknek csak többes alakjaik vannak, így hát a három végződés egyike sem egyezhet meg velük, csakis a többes alakú melléknév, pl. *быстрые сани* 'gyors szán', *длинные брюки* 'hosszú nadrág'. „Nevezhetjük ezt a negyedik nemet „páros nem”-nek, mert valóban sok páros szerkezetű dolog neve van itt – persze másmilyen dolgok neve is kerül ide” (PAPP 1979: 128). A csak többes számban használatos, úgynevezett páros nemű főnevek a plurale tantumok. Plurale tantumnak – klasszikus értelemben – azokat a lexémákat tekintjük, amelyeket azért használunk csak többes számban, mert egyes számú alakjainak a létrehozása grammatikailag lehetetlen az adott nyelvben. Ha e lexémáknak nincs egyes számuk, akkor többesük sincs, pl. *Я купил себе длинные брюки* 'Hosszú nadrágot / hosszú nadrágokat vettem', ezért célszerű az ilyen típusú lexémákat külön kezelni, és „páros nemű”-ként számon tartani (vö. még *люди* 'emberek', *часы* 'óra'). Az oroszban kb. 600-ra tehető a plurale tantumok száma (vö. PAPP 1979: 133).

4. A nemek jelölésének grammatikai eszközei⁴

A nemi különbségek jelölésére a különböző nyelvek változatos nyelvi eszközöket használnak. Ezeknek két nagy csoportját, a (1) lexikai eszközöket és a (2) grammatikai eszközöket az alábbi táblázat foglalja össze:

4.1. Lexikai eszközök

Eszköz	Nyelv	Példák
1. Nemi különbségekre utaló lexémapárok	magyar	<u>ember</u> : <i>anya</i> ~ <i>apa</i> , <i>húg</i> ~ <i>öcs</i> , <i>nővér</i> ~ <i>báty(a)</i> , <i>anyós</i> ~ <i>após</i> , <u>állat</u> : <i>bika</i> ~ <i>tehén</i> , <i>kakas</i> ~ <i>tyúk</i> , <i>macska</i> ~ <i>kandúr</i> , <i>gúnár</i> ~ <i>liba</i> , <i>gácsér</i> ~ <i>kacsa</i> , <i>nőstény</i> ~ <i>kan</i> ,
	angol	<u>ember</u> : <i>husband</i> 'férj' ~ <i>wife</i> 'feleség', <i>brother</i> 'fiútestvér' ~ <i>sister</i> 'lánytestvér', <i>uncle</i> 'nagybácsi' ~ <i>aunt</i> 'nagynéni', <u>állat</u> : <i>bull</i> 'bika' ~ <i>cow</i> 'tehén', <i>cock</i> 'kakas' ~ <i>hen</i> 'tyúk',
	német	<u>ember</u> : <i>der Vater</i> 'apa' ~ <i>die</i> <i>Mutter</i> 'anya', <i>der Bruder</i> 'fivér' ~ <i>die Schwester</i> 'nővér', <i>der (Ehe)mann</i> 'férj' ~ <i>die</i> <i>(Ehe)frau</i> 'feleség', <i>der Schwu-</i> <i>le</i> 'homoszexuális férfi' ~ <i>die</i> <i>Lesbin</i> 'homoszexuális nő', <u>állat</u> : <i>der Hengst</i> 'csődör' ~ <i>die</i> <i>Stute</i> 'kanca',
	olasz	<u>ember</u> : <i>il padre</i> 'apa' ~ <i>la mad-</i> <i>re</i> 'anya', <i>il fratello</i> 'fiútestvér' ~ <i>la sorella</i> 'lánytestvér', <i>il ma-</i> <i>rito</i> ~ <i>la moglie</i> 'feleség',

⁴ Az adatszolgáltatásért és az adatok ellenőrzéséért köszönetem illeti BÖLCSKEI ANDREÁT, HADIKNÉ VÉGH KATALINT, SZTANÓ LÁSZLÓT, VÉRTES JUDITOT ÉS WEIDINGER ANDREÁT.

2. Jelzős szintagmák (az alap-tag vagy a jelzői bővítmény utal a nemre)	orosz	<p><i>l'uomo</i> 'férfi' ~ <i>la donna</i> 'nő',</p> <p><u>állat</u>: <i>il montone</i> 'kos' ~ <i>la pecora</i> 'juh, bárány', <i>il papero</i> 'gúnár' ~ <i>l'oca</i> 'liba', <i>il verro</i> 'kandisznó' ~ <i>la scrofa</i> 'koca',</p> <p><u>ember</u>: <i>отец</i> 'apa' ~ <i>мать</i> 'anya', <i>брат</i> 'fivér' ~ <i>сестра</i> 'lánytestvér', <i>муж</i> 'férj' ~ <i>жена</i> 'feleség',</p> <p><u>állat</u>: <i>петух</i> 'kakas' ~ <i>курица</i> 'tyúk', <i>бык</i> 'bika' ~ <i>корова</i> 'tehén',</p>
	magyar	<p><u>ember</u>: <i>tanár bácsi</i> ~ <i>tanár néni</i>, <i>dékán úr</i> ~ <i>dékán asszony</i>,</p> <p><u>állat</u>: <i>nőstény farkas</i> ~ <i>hím farkas</i>, <i>lány kutya</i> ~ <i>fiú kutya</i>,</p>
	angol	<p><u>ember</u>: <i>lady driver</i> 'hölgy sofőr', <i>male nurse</i> 'férfi betegápoló',</p> <p><u>állat</u>: <i>male wolf</i> 'hím farkas' ~ <i>female wolf</i> 'nőstény farkas',</p>
	német	<p><u>ember</u>: <i>der weibliche Tenor</i> 'női tenorista', <i>der weibliche Roboter</i> 'női robot',</p> <p><u>állat</u>: <i>die weibliche Mücke</i> 'nőstény, szúnyog' ~ <i>die männliche Mücke</i> 'hím szúnyog',</p>
	olasz	<p><u>ember</u>: <i>la donna poliziotto</i> 'rendőrnő',</p>

3. Nemre utaló összetételi elő- vagy utótagok		<p><u>állat:</u> <i>il maschio / la femmina del leopardo</i> 'nőstény leopárd', <i>la rondine maschio / femmina</i> 'fecske', <i>l'ape regina</i> 'méhkirálynő',</p>
	orosz	<p><u>ember:</u> <i>господин президент</i> 'elnök (férfi)' ~ <i>госпожа президент</i> 'elnök',</p>
	magyar	<p><u>ember:</u> <i>tanár</i> ~ <i>tanárnő</i>, <i>színész</i> ~ <i>színésznő</i>, <i>orvos</i> ~ <i>orvosnő</i>, <i>pincérfiú</i> ~ <i>pincérlány</i>,</p> <p><u>állat:</u> <i>szarvastehén</i> ~ <i>szarvasbika</i>,</p>
	angol	<p><u>ember:</u> <i>policeman</i> 'rendőr' ~ <i>policewoman</i> 'rendőrnő',</p>
	német	<p><u>ember:</u> <i>der Kaufmann</i> 'üzletember' ~ <i>die Kauffrau</i> 'üzletasszony', <i>der Stiefvater</i> 'mostohaapa' ~ <i>die Stiefmutter</i> 'mostohaanya', <i>der Hausherr</i> 'háziúr' ~ <i>die Hausfrau</i> 'háziasszony v. a ház asszonya', <i>der Küchenjunge</i> 'konyhai segéd-(fiú)' ~ <i>das Küchenmädchen</i> 'konyhalány',</p> <p><u>állat:</u> <i>der Elefantenbulle</i> 'elefántbika' ~ <i>die Elefantenkuh</i> 'elefánttehén',</p>
	orosz	<p><u>ember:</u> <i>женщина-врач</i> 'orvosnő', <i>женщина-космонавт</i> 'űrhajós nő', <i>медбрат</i> 'férfi ápoló' ~ <i>медсестра</i> 'ápolónő',</p>

4.2. Grammatikai eszközök

Eszköz	Nyelv	Példák
1. Esetvégződés	orosz	<i>дом</i> (hímnem) ~ <i>комната</i> (nőnem) ~ <i>окно</i> (semleges nem),
2. Névelő	német	<i>der Vater</i> 'apa' ~ <i>die Mutter</i> 'anya',
	olasz	<i>il cantante</i> 'énekes' ~ <i>la cantante</i> 'énekesnő', <i>il vigile</i> 'őr' (hn.) ~ <i>la vigile</i> 'őr' (nn.), <i>il pianista</i> 'zongorista' (hn.) ~ <i>la pianista</i> 'zongorista' (nn.),
3. Névelő és esetvégződés	olasz	<i>il maestro</i> 'tanár' ~ <i>la maestra</i> 'tanárnő',
4. Névelő és szófajváltás	német	<i>der Kranke</i> 'beteg (férfi)' ~ <i>die Kranke</i> 'beteg (nő)', <i>der Deutsche</i> 'német (férfi)' ~ <i>die Deutsche</i> 'német (nő)',
4. Nemre utaló képzők	magyar	-né: <i>Kovács Péterné</i> 'Kovács Péter felesége',
	angol	-ess: <i>lion</i> 'oroszlán' ~ <i>lioness</i> 'nőstényoroszlán', <i>actor</i> 'színész' ~ <i>actress</i> 'színésznő', <i>waiter</i> ~ <i>waitress</i> , <i>steward</i> 'utaskísérő' ~ <i>stewardess</i> 'utaskísérőnő',
	német	-ung: <i>die Umgebung</i> 'környezet', <i>die Übung</i> 'gyakorlat', -schaft: <i>die Bekanntschaft</i> 'ismeretség', <i>die Präsidentschaft</i> 'elnökség', -heit: <i>die Freiheit</i> 'szabadság',

		<p>-keit: <i>die Tätigkeit</i> 'tevékenység',</p> <p>-in: <i>der Lehrer</i> 'tanár' ~ <i>die Lehrerin</i> 'tanárnő', <i>der Fahrer</i> 'sofőr' ~ <i>die Fahrerin</i> 'női sofőr',</p> <p>-erich: <i>der Gänserich</i> 'lúd' ~ <i>die Gans</i> 'liba', <i>der Mäuserich</i> 'hím egér' ~ <i>die Maus</i> 'nőstény vagy hím egér',</p> <p>-(e)ssa: <i>il professore</i> 'professzor' ~ <i>la professoressa</i> 'professzor asszony', <i>il studente</i> 'diák' ~ <i>la studentessa</i> 'diáklány', <i>il presidente</i> 'elnök' ~ <i>la presidentessa</i> 'elnök asszony',</p> <p>-trice: <i>il direttore</i> 'igazgató' ~ <i>la direttrice</i> 'igazgatónő', <i>l'investigatore</i> 'befektető (férfi)' ~ <i>l'investigatrice</i> 'befektető (nő)', <i>il redattore</i> 'szerkesztő' ~ <i>la redattrice</i> 'szerkesztő asszony',</p> <p>-ione: <i>la stazione</i> 'állomás', <i>l'informazione</i> 'információ', <i>la trasmissione</i> 'közvetítés',</p> <p>-ость: <i>юность</i> 'ifjúság' (nn.),</p> <p>-а: <i>певица</i> 'énekesnő' (nn.),</p> <p>-ка: <i>художница</i> 'művésznő' (nn.),</p> <p>-ша: <i>профессорша</i> 'professzorasszony' (nn.), <i>секретарша</i> 'titkárnő' (nn.),</p>
olasz		
orosz		

		<p><i>аптекариша</i> 'gyógyszerésznő',</p> <p><i>-ца: однокласница</i> 'lány osztálytárs' (nn.),</p> <p><i>-ница: учительница</i> 'tanárnő' (nn.),</p> <p><i>-щица: продащица</i> 'eladónő' (nn.),</p> <p><i>-овна/-евна: Ивановна, Сергеевна</i> (nn.),</p> <p><i>-ович/-евич: Иванович, Сергеевич</i> (hn.),</p> <p><i>-тель: учитель</i> 'tanár' (hn.)</p>
--	--	---

Irodalom

- BALOGH PÉTER (2009), Gender-markerek a nyelvben. Wiener Elektronische Beiträge des Instituts für Finno-Ugristik (WEBFU): 1–7.
- BRUGMANN, KARL (1911), Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. II/2. Karl J. Trübner, Strassburg.
- CORBETT, GREVILLE G. (1991), Gender. Cambridge University Press, Cambridge.
- EHRlich, EUGENE – FLEXNER, STUART BERG – CARRUTH, GORTON – HAWKINS, JOYCE M. (1986), Oxford American Dictionary. Avon Books, New York.
- FODOR ISTVÁN (1958), A nyelvtani nem kialakulása. Nyelvtudományi Közlemények 60: 339–368.
- FODOR ISTVÁN (1959), A nyelvtani nem kialakulása. Nyelvtudományi Közlemények 61: 29–43.
- VON DER GABELENTZ, GEORG (1901), Die Sprachwissenschaft, ihre Aufgaben, Methoden und bisherigen Ergebnisse. Zweite, vermehrte und verbesserte Auflage. Chr. Herm. Tauchnitz, Leipzig.
- GRAVES, ROBERT (1970), A görög mítoszok. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- HENNING, RUDOLF (1895), Über die Entwicklung des grammatischen Geschlechts. Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung 33: 409–419.
- HUSZÁR ÁGNES (2009), Női nyelv? Férfi nyelv? Gendernyelvészet Magyarországon. Magyar Tudomány 3: 276–285.
- HUSZÁR ÁGNES (2009b), Bevezetés a gendernyelvészetbe. Miben különbözik és miben egyezik a férfiak és a nők nyelvhasználata és kommunikációja? Tinta Könyvkiadó, Budapest.

-
- LEHOCKI-SAMARDŽIĆ ANNA (2011), A grammatikai nem kategóriája az indoeurópai nyelvekben. *Acta Hungarica Universitatis Essekiensis* 3: 65–77.
- MÜLLER, GERHARD HEINRICH (1898), Das Genus der Indogermanen und seine ursprüngliche Bedeutung. *Indogermanische Forschungen* 8: 304–315.
- PAUL, HERMANN (1909), *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Max Niemeyer, Halle.
- PAPP FERENC (1979), *Könyv az orosz nyelvről*. Gondolat, Budapest.
- PERESZLÉNYI, PAULUS (1738), *Grammatica Linguae Ungaricae*. *Tipis Academicis, per Leopoldum Berger, Tyrnaviae*.
- RAVILA, PAAVO (1941), Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 27: 1–136.
- ROZENTAL', D. É. [РОЗЕНТАЛЬ, Д. Э.] (1965), *Практическая стилистика русского языка*. Высшая школа, Москва.
- SCHMIDT, WILHELM (1926), *Die Sprachfamilien und Sprachenkreise der Erde*. Helmut Buske Verlag, Heidelberg.
- SEEBOLD, ELMAR (1981), *Etymologie. Eine Einführung am Beispiel der deutschen Sprache*. Beck, München.
- WUNDT, WILHELM (1900), *Völkerpsychologie I/2. Die Sprache*. W. Engelmann, Leipzig.